

Драгиша Јеркић

докторанд, Институт за православну теологију Лудвиг Максимилијан, Универзитет у Минхену

Питање постојања и граница човјекове слободе

(Осврт на савремену богословско-филозофску дискусију о проблему постојања човјекове слободе)

Увод

Питање постојања и граница човјекове слободе је и даље једно од најактуелнијих питања којим се савремена западна¹ теолошка и филозофска мисао бави. Потреба да се схвати смисао постојања слободе и њеног изражавања кроз манифестацију слободне воље је данас видна у дискусији између различитих филозофских позиција чије се аргументације наслањају на нововјековне поставке проблема слободе.

Може се рећи да се одређење појма *слобода* у савременој мисли очитује у два основна правца. Са једне стране, у оквиру соцоолошке и политичке теорије се феномен човјекове слободе сагледава у контексту афирмације људских права у различитим облицима друштвеног уређења.² Овако схваћена, лична слобода (или пак слобода одређене групе) се остварује и чува у оквиру једне одређене друштвене заједнице (држава), њених институција (образовне установе, нпр. школа) и економских структура (остварење права и услова на рад). Као најзначајнији израз остварења човјекове слободе у друштвено социјалном контексту изњедреног у традицији европског Просветитељства и Модерне је свакако појам *људска њрава*.³

Са друге стране, појам *слобода* се анализира из перспективе савремене метафизике⁴, гдје се њено постојање разматра у односу на питање граница човјековог бивствовања у свијету омеђеног детерминатама. Другим ријечима, питање, да ли и до које мјере је човјек слободан, се поставља директно у вези са проблемом нужности природних закона и друштвених процеса који заједно сачињавају границе човјекове егзистенције у космосу.

Однос слободе и нужности је једна од централних тема проблема детерминизма који, подстакнут најновијим открићима на пољу природних наука, прије свега неурологије, неуропсихологије и савремене физике, постаје изнова актуелан у западној теолошко-богословској мисли као предмет значајне интердисциплинарне дискусије.

¹ Придјев „западни“ у православном теолошком литератури носи већ дуже времена негативно значење и представља један од основних термина у диференцијацији „источне“, односно „православне“ мисли од западноевропске, англосаксонске филозофске традиције или католичке и протестантске теологије. У овом прилогу се овај придјев користи прије свега у сврху прецизнијег одређења културно језичког простора и традиције у коме се наведена дискусија одвија.

² Види појам *Слобода* у: Krings, Hermann/Baumgartner, Hans Michael/Wild, Christoph (издавачи), *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*, München, 1973, стр. 495сл.

³ Врло упечатљиву анализу улоге слободе као остварења људских права пружа рад Хиста Јанараса: *Postmodern Metaphysics*, Brookline, Massachusetts, 2004.

⁴ Овдје је важно истаћи да се само схватање појма *метафизика* у савременом филозофском дискурсу, поготово у контексту филозофије теорије, по методолошком приступу разликује од њеног класичног значења.

У оквиру овог кратког рада биће представљене основне философске позиције у вези са проблемом детерминизма и слободе, као и научне претпоставке које су утицале на развој ове дискусије. Затим ће бити размотрен и њен богословски аспект, односно увид у одговор савремене теологије на, у овој дискусији постављене, недоумице о постојању човјекове слободе.

Крајњи циљ прилога се огледа у покушају одређења позиције коју би хришћанска антропологија, усмјерена ка учењу православне теологије о тајни постојања човјека и његове слободе, требала да заузме у савременој дебати о границама човјекове слободе, као и испитивања могућности њеног активног учешћа у овој богословско-философској расправи.

1. Проблем односа детерминизма и слободе

Једно од класичних питања нововјековне философије је проблем дијалектике нужности и слободе. Свакако да је овај проблем познат теолошкој и философској мисли ранијих вијекова, али његова поставка у философији времена настанка Модерне открива један нови приступ ка питању слободе, успостављен развојем природних наука, драстичном промјеном човјекове перспективе доживљавања свијета око себе, као и промјене друштвених односа кроз процес рађања грађанског друштва и индустријске цивилизације.

Утемељена на основама Њутнове механике, представа космоса је сведена на каузалистичко схватање свијета којим владају природни закони. На овом узрочно-последичном објашњењу универзума су засновани главни принципи природних наука који се базирају на објективном посматрању природних феномена, њиховој анализи путем експеримента и објашњења истих уз помоћ научних теорија.

Овакав позитивистичко-објективистички приступ свијету и човјековој позицији у њему се назива физички детерминизам⁵, који појам *нужности* објашњава искључиво на основу важећих природних закона. Сходно њему, свијет не може ни у једном временском тренутку да постоји независно или ван одређених оквира природних закона.

Ова онтолошка поставка космоса је задржала своју херметичност у периоду даљег развоја природних наука и тиме утицала на обликовање специфичног рационалистичко-материјалистичког схватања постојања човјека и његове слободе.

1.1 Неуролошке поставке детерминизма

У првој деценији XXI вијека се проблем односа слободе и нужности одражава у дебати о узроцима и границама човјекове слободе, поведеној тумачењем резултата најновијих студија из неурологије и неуропсихологије. Наиме, поједини експерименти (базирани на чувеном *Либетовом експерименту*⁶) су показали да човјеко-

⁵ Поред физичког познат је логички као и теолошки детерминизам.

⁶ Основа експеримента који је развио и у својим студијама употребљавао Бенџамин Либет се састоји у мјерењу моторичких реакција. Задатак испитаника се састојао у спонтаном помјерању прста у задатом временском периоду. При томе је испитаник требао да забиљежи тачан временски моменат, када је постао свијестан своје одлуке о помјерању прста. За ту сврху је служио сат са брзо ротирајућом казалком. Испитаник треба да примјети позицију казальке у тренутку намјере помјерања прста. Резултат експеримента је био запањујући: испитаници су осјећали своју жељу или порив у просјеку 0,2 секунде прије самог покрета. Али, већ између 0,5 и 0,7 секунде се могла да се примјети такозвана потенцијална спремност (*Bereitschaftspotential*). Очигледно је да мозак био припремљен за покрет прста 0,5 секунди прије него што је испитаник постао свијестан своје одлуке. Види: Libet, Benjamin, Time of conscious intention to act to onset of cerebral activity, у *Brain*, 106, 1983, стр. 625.

вој вољној активности временски претходе одређени неурохемијски процеси. Ови резултати су објављени од стране појединих неуролога (Gehard Roht)⁷ на медијски атрактиван начин. Сензационална теза да је дошао крај традиционалном схватању појма *слободе*, излагана у многобројним јавним дебатама, округлим столовима, симпозионима, научним и новинским чланцима се заснива на три основне претпоставке:

а) Свијет и човјек у њему су дејтерминисани природним законима

Психолог Волфганг Принц (Wolfgang Prinz), један од најгласнијих заступника научног детерминизма у интердисциплинарним дискусијама у Њемачкој сматра да се идеја слободне човјекове воље у принципу не може да сложи са основним научним схватањем свијета, јер наука креће од претпоставке да све појаве у природи имају свој узрок који наука својом методом може да открије и објасни.⁸ Ова скоро аутистична тврдња је претежно заступљена у савременим научним круговима и тиме открива искључивост и апсолутну лојалност догматизму основних постулата научне теорије: стварна истина о свијету и човјеку може да се сазна само научном методом. Феноменолошка стварност свијета у којој се огледа присутност човјека постаје кроз парцијалност конкретних природних појава објект на коме се врши научни експеримент, чији се резултати одређеном методом анализирају и тумачењем доводе до његовог објашњења.⁹

Сходно узрочно-посљедичном принципу, човјекова слобода, која долази до изражаја слободним дјеловањем његове воље, нужно је подређена одређеном природном биохемијском процесу, чије би откривање и објашњење довело до одгонетања загонетке њеног постојања.

б) У нашим вољним активностима не одлучујемо ми нећо наш мозак

Неуропсихолог Волф Сингер тврди да је цјелокупно човјеково вољно дјеловање подређено физичко-хемијским процесима у мозгу.¹⁰ Неуролог Герхард Рот (Gerhard Roth) такође подржава ову тврдњу и истиче да нам неуробиологија данас показује да наш вољни акт није узрочник наших покрета, него су они најприје условљени неуролошким процесима.¹¹

Важно је истаћи, да се ова тврдња заснива на резултатима експеримената којима су испитване најједноставније моторичке функције, попут покрета руке у жељеном правцу, подизања и спуштања одређених предмета, итд.¹² Из њих се извлаче врло смијели закључци који се тичу најкомлекснијих радњи човјекове свјести,

⁷ Види: Roth, Gerhart, Gleichakt im Neuronennetz, Der rasante Fortschritt der Hirnforschung macht auch vor einem der letzten großen Rätsel des Menschen nicht Halt: dem Bewusstsein. Die naturwissenschaftliche Beschäftigung mit diesem traditionell geistwissenschaftlichen Thema führt zu faszinierenden Ergebnissen, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 23–32.

⁸ Prinz, Wolfgang, Der Mensch ist nicht frei — Ein Gespräch, zit. n.dem Wiederabdruck у Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit. стр. 22–26.

⁹ Свакако може да се примјети да се ова основна тврдња научне теорије, утврђена још на темељима Аристотелове Физике, још од времена настанка европског позитивизма није битно промијенила.

¹⁰ Singer, Wolf, Selbsterfahrung und neurobiologische Fremdbeschreibung, 235–255; zit.n.dem Wiederabdruck unter dem Titel Verschaltungen legen uns fest: Wir sollten aufhören, von Freiheit zu sprechen in Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit.

¹¹ Roth, Gerhard, Wir sind determiniert; zit.n.dem Wiederabdruck in: Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit, 218–222, такође: Roth, Gerhard, Die Einheit des Psychischen — Die entscheidende Frage lautet: Was ist „Geist“ eigentlich — und wie verhält es sich zum Gehirn?, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 123–124.

¹² Види горе поменути Либетов експеримент.

попут апстрактних радњи, умјетничке креативности, па и религиозних осјећања.¹³ При томе се оптимистички гледа у будућност и изјављује да је само питање времена када ће технологија напредовати до оног степена који ће научницима омогућити истраживање најкомплекснијих радњи човјековог мозга и „дешифровање“ процеса стварања најапстрактнијих творевина човјековог духа.

в) Слобода воље је илузија

Из предходне двије претпоставке заступници детерминистичке тезе изводе коначан закључак да је искуство слободе заправо илузија, настала у једном политичко-друштвеном контексту, потпомогнута дуалистичком дух (душа) — материја (тијело) дијалектиком, и да се човјеково вољно дјеловање може предвидјети на основу физичко-хемијских неуролошких процеса.

Мање комплексне радње које су од стране субјекта доживљене као резултат дјеловања слободне воље, уствари зависе од функционисања когнитивног система. Тако свака конкретна радња која је субјективно доживљена као слободна, има свој узрок у одређеном каузалном фактору.¹⁴ Њих, опет, наша свијест не препознаје и самим тим их не доживљавамо као ограничавајуће по нашу слободу.

Другим ријечима, спољне факторе (туђа воља, одеређена природна сила, итд.) које свијест окарактерише као ограничавајуће, доживљавамо као пријетњу слободи. Међутим, постоје одеређени хемијски и неуролошки процеси којих човјек уопште није свјестан. Они утичу директно на наше вољне радње а да при томе нисмо ни свјесни. Самим тим доживљај слободне воље представља *илузију*¹⁵

Посебно сензационалистички звучи тврдња да су све човјекове вољне радње узроковане неуроналним хемијском реакцијама, па и оне криминалне. Закључак: почињена недјела разбојника, убица су детерминисана хемијским процесима у њиховом мозгу.¹⁶

1.2 Проблеми у поставци тезе научног детерминизма

На проблеме у поставци тезе научног детерминизма се може указати управо на пољу природних наука.

Прва примједба на рачун научног детерминизма израженог кроз неуробиолошке поставке о поријеклу и постојању слободне воље долази управо од стране неуробиологије. Тако Карл Цилес (Karl Zilles), професор неурологије Универзитета у Диселдорфу (Düsseldorf) и директор Института за медицину и Истраживачког центра Јулих (Jülich), сматра да тренутно ни један неуролог не зна колико је заиста слободна воља детерминисана од стране хемијских процеса у мозгу. Он напомиње

¹³ Врло јасну критику ове проблематичне тезе даје Јоаким Краусе: Krause, Joachim, Mit einem Ausblick auf „Neurotheologie“, ein „Gott-Modul“ im Gehirn und andere Spekulationen, у: Hirnforschung und Willensfreiheit, Argumente, Interpretationen, Deutungen, Schönberger Blätter, 2009. http://www.krause-schoenberg.de/SB19_hirnforschung.pdf

¹⁴ Stepahn, Ekkahrd/ Willmann, Matthias, Grenzen der Willensfreiheit aus psychologischer Sicht, Nichtbewußte Einflüsse auf alltägliche Kognitionsakte, у Köchy, Kristian und Stederth, Dirk, Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem, München, 2006, стр. 75.

¹⁵ Stepahn, Ekkahrd/ Willmann, Matthias: Grenzen der Willensfreiheit aus psychologischer Sicht, Nichtbewußte Einflüsse auf alltägliche Kognitionsakte, стр. 52.

¹⁶ Види: Burkhard/ Björn; Merkel, Rainhard, „Reparaturanstalt für verletzte Normen“, Einige Hirnforscher plädieren dafür, das Strafrecht zu reformieren. Ihr Argument: Schuld setze Willensfreiheit voraus — über die verfügten wir aber gar nicht. Was nun? Ein Disput zwischen zwei Rechtsexperten, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 158–164.

да нама и даље несхватљива комплексност човјековог мозга не допушта озбиљну екстраполацију веома једноставних, до сада испитиваних модела одлучивања на комплексне ситуације вољне активности.¹⁷ Другим ријечима, чињеница да одређеним једноставним вољним реакцијама, попут помјерања чаше са водом или доношења хране из кухиње, претходе извјесне неуролошке реакције, се показује као недовољно јак аргумент за порицање реалног постојања човјекове слободе.¹⁸

Друга примједба се заснива на аргументу познатог савременог њемачког филозофа Ансгара Бекермана (Ansgar Beckermann).¹⁹ Анализирајући детерминистичку тезу по којој су све човјекове вољне одлуке и радње узроковане одређеним неурохемијским процесима који се одвијају у човјековом мозгу, Бекерман указује на постојање случајева у којима размишљање као апскратно дјеловање и слободне одлуке као последице тог размишљања могу да утичу на неуролошке процесе. У овом случају би детерминанте биле обрнуто усмјерене. Примјера ради, замислимо следећу ситуацију. Одређена особа А се налази у свом стану у тренутку када буде названа телефоном од особе Б. Особа Б ће упознати особу А о одређеном догађају В. Из извјештаја особа А схвата да је догађај В за њу толико важан да она мора да напусти стан и да оде до особе Б, гдје се догађај В одвија. У овој ситуацији особа А добија одређену информацију (догађај В) од одређеног спољног фактора (особа Б). Кроз апстрактни мисаони (конгнитивни) процес она обрађује ту информацију, класификује је, односно схвата њену важност, коју и емоционално доживљава, и сходно томе се одлучује за одређену радњу.²⁰ Овај случај за Бекермана показује јасну ситуацију гдје мисаони процес, подстакнут одређеним спољним фактором, не само да предходи, него и директно утиче на неуро-хемијске процесе.

Друга примједба се тиче опште поставке научног детерминизма и заснива се на сазнањима из квантне физике о физичком устројству космоса. Теза да су свијет, догађаји и процеси у њему детерминисани јасно устројеним физичким и хемијским законима је озбиљно доведена у питање открићем постојања елементарних честица.²¹ Епохално откриће да елементарне честице не подлијежу познатим законима физике, него да је њихово кретање хаотично, је озбиљно уздрмало класичну космолошку поставку о уређењу свијета у којој детерминизам има централну позицију.²²

Следећа тачка овог осврта на савремену дискусију о слободи дотиче њен теолошки аспект.

2. Теолошке посљедице савремене дискусије о слободи

Ако се проблем постојања и граница човјекове слободе, третиран у актуелној дискусији, сагледа из угла теолошке перспективе, може да се дође до следећих закључака.

2.1 Детерминизам, заступљен од стране научника који су поборници тезе непостојања слободне воље, је у основи емпиријски материјализам, вијековима њего-

¹⁷ Zilles, Karl, *Der freie Mensch — nur eine Illusion?*

¹⁸ Упореди: Köchy, Kristian, *Was kann die Neurobiologie nicht wissen? Bemerkungen zum Rahmen eines Forschungsprogramms*, у Köchy, Kristian/Stederth, Dirk: *Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem*, München, 2006, стр. 156.

¹⁹ Ansgar, Bekermann, *Neuronale Derminiertheit und Freiheit*, у Köchy, Kristian/Stederth, Dirk: *Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem*, München, 2006, стр. 289–304.

²⁰ Исто, стр. 301.

²¹ Keyl, M.: *Fundamentals of quantum information theory*, у: *Physics Reports. A Review Section of Physics Letters* 369, 2002. стр. 431–548.

²² Audretsch, J./Mainzer, K., *Wieviele Leben hat Schrödingers Katze? Zur Physik und Philosophie der Quantenmechanik*, Heidelberg/Berlin/Oxford, 1996.

ван као један од постулата научне теорије. Ова радикална интерпретација научних сазнања која човјека одређује искључиво на основу природних процеса, подложне емпиријској анализи, у многим научним круговима важи за догму. Још увијек, како примјеђује њемачки теолог Еберхард Шокенхоф (Eberhard Schockenhoff), код научника природњака постоји наивни метафизички реализам²³, на основу кога слијепо вјерују да се коначна истина о постојању свијета и човјека може само емпиријски да досегне.

2.2 Критика ове „научне“ позиције на рачун теолошког схватања постојања човјека и слободе се исцрпљује њеним оспоравањем дуалистичке поставке душе и тијела. Она у основи пориче могућност постојања *душе*, дјела човјековог бића, који у односу на тијело онтолошки независно бивствује.

Управо овај моменат чини цјелокупну дискусију са аспекта хришћанске антропологије интересантим. Наиме, својим радикалним материјалистичким тумачењем научних сазнања о хемијско-неуролошкој основи елемената човјекове психе, преко питања да ли је човјек слободан, ова научна дискусија долази до много важнијег питања: шта (или ко) је човјек?

Актуелна дебата јасно показује једну, од обје стране прихваћену, претпоставку о идентитету човјековог постојања. Цјелокупни склоп наших емоција, когнитивне функције, способност апстрактног мишљења, свијест и на крају сам осјећај и доживљај слободе су особине које чине човјека човјеком, или како се то често напомиње, које чине човјека персоном, субјектом, чиниоцем.

Овдје долазимо до основног антрополошког проблема који нам ова дебата открива. Обје стране поменутог конфликта, без обзира да ли се ради о заступницима *нове* антропологије, која треба да нас *ослободи* сваке илузије о могућности слободе од нужности природних закона којима је овај свијет устројен, или пак о бранитељима идеје да је човјек слободан, јер ипак одређени дио његовог духа, психе или како год ту реалност називали, посједује способност да се отисне од загрљаја детерминизма и кроз лични вољни акт дјелује слободно, темеље своје схватање о човјековом постојању искључиво на својствима људске природе.

Најновија сазнања из неуробиологије могу да се доживљавају као опасност по човјекову личност само у случају ако савремена (философска или теолошка) мисао настави да истрајава у покушају дефиниције човјека на основу једне (или више) од особина његове природе. Ова сазнања нам постепено откривају фасцинирајућу тајну функционисања људског мозга, нераскидиве везе између хемијско-физиолошких процеса са настанком емоција, сјећања, говора, апстрактног мишљења, свијести. Сви набројани феномени нам показују да човјекова природа иако веома сложена, препуна потенцијала, ипак *лежи* у нужности која се испољава у неминовности природних закона, и као таква није у стању да сама оствари одлучујући скок ка слободи.

Проблем остварења слободе у стварности неслободе лежи у основи савремене дискусије између компатибилиста и инкомпатибилиста. Са једне стране се емпиријски спознаје узрочно — последична датост постојања природних закона. Овој датости подлијеже свако биће. Са друге пак стране је чежња за остварењем личне слободе до те мјере јака да се стварност која је ограничена присуством нужности доживљава као апсурд.

Ово последње нас доводи до закључка да је за проналажење рјешења проблема слободе потребан нови антрополошки приступ питању постојања човјековог бића.

²³ Schockenhoff, Ebenhard, *Theologie der Freiheit*, Freiburg, Basel, Wien, 2007.

3. Претпоставке за учешће православне теологије у савременој дискусији о слободи

Актуелна дебата о границама човјекове слободе треба да буде подстријек православној теологији да истраје у тражењу могућности изражавања онога што искуство Цркве носи у себи и препознаје као остварење истинске слободе.

Поставка проблема постојања и остварења човјекове слободе у контексту дијалектике нужности и слободе коју нам показује концепт научног детерминизма, свједочи чињеницу се да западна мисао и даље креће у оквирима нововјековне философије и философије Модерне.

Међутим, треба још једном истаћи да искуство и израз слободе као могућност избора једне од двије или више предложених опција или као могућност слободног дјелања²⁴ не представља једини приступ одређењу овог феномена човјековог постојања.

Православно учење о Личности као онтолошкој основи човјековог бића чије се постојање управо изражава кроз остварење слободе од детерминизма у заједници са Творцем, могла би да буде један нови угао посматрања овог питања. Антрополошке поставке православног учења о личности и слободи које су изложили поједини православни теолози XX вијека представљају добру основу за конструктивно учешће православне теологије у савременој дискусији о човјековој слободи.²⁵

Православно теолошко наслеђе, као додуше и егистенцијализам и дијалогски персонализам (Ich — Du — Beziehung) инсистира на егистенцијалној димензији постојања слободе. Теологија Личности открива нову димензију слободе која своје остварење не постиже у границама природе него у екстатичном превазилажењу исте.²⁶

На основама теологије Личности савремена православна теологија треба да темељи своје антрополошке и космолошке позиције у учешћу у актуелној интердисциплинарној дискусији о слободи. Њен задатак се састоји у искоришћавању могућности активнијег учешћа у интердисциплинарном дијалогу између теологије, философије и науке, јер како се на примјеру ове дебате види, питање слободе, као једне од тајни постојања човјековог бића (и творевине уопште), остаје у XXI вијеку једно од кључних.

Коришћена литература

- Ansgar, Bekermann, Neuronale Derminiertheit und Freiheit, у Köchy, Kristian/Stederth, Dirk: Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem, München, 2006, стр. 289–304
- Audretsch, J./Mainzer, K, Wieviele Leben hat Schrödingers Katze? Zur Physik und Philosophie der Quantenmechanik, Heidelberg/Berlin/Oxford, 1996.
- Burkhard/ Björn; Merkel, Rainhard, „Reparaturanstalt für verletzte Normen“, Einige Hirnforscher plädieren dafür, das Strafrecht zu reformierten. Ihr Argument: Schuld setze Willensfreiheit voraus — über die verfügten wir aber gar nicht. Was nun? Ein Disput zwischen zwei Rechtsexperten, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 158–164.

²⁴ Дефинисање слободе искључиво на основу могућности слободног дјелања је у западно европској мисли актуелна још од Дејвид Хјума и Џон Лока. Види: Hume, David, Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand, њемачки превод, Хамбург, 1983. Такође: Locke, John, Versuch über den menschlichen Verstand, њемачки превод, Хамбург, 1981.

²⁵ Види: Moga, Ioan, Orthodoxe Theologie und die anthropologische Herausforderung der Neurowissenschaften, Hamburg, 2006.

²⁶ Види: Yannaras, Christos, Person und Eros, Göttingen, 1983.

- Hume, David, Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand, њемачки превод, Хамбург, 1983.
- Keyl, M.: Fundamentals of quantum information theory, у: Physics Reports. A Review Section of Physics Letters 369, 2002. стр. 431–548.
- Köchy, Kristian, Was kann die Neurobiologie nicht wissen? Bemerkungen zum Rahmen eines Forschungsprogramms, у Köchy, Kristian/Stederoth, Dirk: Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem, München, 2006.
- Krause, Joachim, Mit einem Ausblick: auf „Neurotheologie“, ein „Gott-Modul“ im Gehirn und andere Spekulationen, у: Hirnforschung und Willensfreiheit, Argumente, Interpretationen, Deutungen, Schönberger Blätter, 2009. http://www.krause-schoenberg.de/SB19_hirnforschung.pdf
- Krings, Hermann/Baumgartner, Hans Michael/Wild, Christoph (издавачи), Handbuch philosophischer Grundbegriffe, München, 1973.
- Libet, Benjamin, Time of conscious intention to act to onset of cerebral activity, у Brain, 106, 1983, стр. 625.
- Locke, John, Versuch über den menschlichen Verstand, њемачки превод, Хамбург, 1981.
- Moga, Ioan, Orthodoxe Theologie und die anthropologische Herausforderung der Neurowissenschaften, Hamburg, 2006.
- Prinz, Wolfgang, Der Mensch ist nicht frei — Ein Gespräch, zit. n.dem Wiederabdruck у Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit. стр. 22–26.
- Roth, Gerhart, Gleichtakt im Neuronennetz, Der rasante Fortschritt der Hirnforschung macht auch vor einem der letzten großen Rätsel des Menschen nicht Halt: dem Bewusstsein. Die naturwissenschaftliche Beschäftigung mit diesem traditionell geisteswissenschaftlichen Thema führt zu faszinierenden Ergebnissen, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 23–32.
- Roth, Gerhard, Wir sind determiniert; zit.n.dem Wiederabdruck in: Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit, 218–222, такође: Roth, Gerhard, Die Einheit des Psychischen — Die entscheidende Frage lautet: Was ist „Geist“ eigentlich — und wie verhält es sich zum Gehirn?, у Könneker, Carsten, Wer erklärt den Menschen?, Fankfurt am Mein, 2007, стр. 123–124.
- Schockenhoff, Ebenhard, Theologie der Freiheit, Freiburg, Basel, Wien, 2007.
- Singer, Wolf, Selbsterfahrung und neurobiologische Fremdbeschreibung, 235–255; zit.n.dem Wiederabdruck unter dem Titel Verschaltungen legen uns fest: Wir sollten aufhören, von Freiheit zu sprechen in Geyer, Ch., Hirnforschung und Willensfreiheit.
- Stepahn, Ekkahrd/ Willmann, Matthias, Grenzen der Willensfreiheit aus psychologischer Sicht, Nichtbewußte Einflüsse auf alltägliche Kognitionsakte, у Köchy, Kristian und Stederoth, Dirk, Willensfreiheit als interdisziplinäres Problem, München, 2006.
- Yannaras, Christos, Postmodern Metaphysics, Brookline, Massachusets, 2004
- Yannaras, Christos, Person und Eros, Göttingen, 1983.
- Zilles, Karl, Der freie Mensch — nur eine Illusion?